

Kleingroepe ter fasilitering van spiritualiteit in die kerk

Johann W. Oostenbrink
Gereformeerde Kerk Delarey
JOHANNESBURG

George A. Lotter
Departement Diakoniologie
Potchefstroomse Universiteit vir CHO
POTCHEFSTROOM
E-pos: dmsgal@puknet.puk.ac.za

Abstract

Small groups as a means of facilitating spirituality in the church

In this article it is argued that due to different social, philosophical and ecclesiastical changes in society the practice of small groups could be the solution to the need of koinonia (fellowship) among believers. The involvement of believers in small groups could likewise be instrumental in the deepening of their faith. The advantages and dynamics of small groups – for instance as a place where God could be listened to, an opportunity for koinonia, becoming sensitive towards the world and its needs and the addressing of socio-emotional needs, are expounded. The conclusion arrived at is that small groups can be an important factor in facilitating spirituality and the experience that “God is among us”.

1. Inleiding

Die mens van die negentigerjare se groeiende behoefte aan spiritualiteit (Kane, 1995:21; Wuthnow, 1994:32-34) is 'n realiteit wat nuwe uitdagings voor die kerk se deur lê. Daarom sal die kerk sy bedieningspatrone op so 'n manier moet aanpas “dat die funksionaliteit van die kerk daardeur gedien sal word, die nuwe omstandighede en verwagtinge betrek en hanteer word en dat die regering van Christus kontekstueel gestalte mag kry vir die mens in die sterk stroom van veranderinge” (Vorster, 1994:324; vgl. Mead, 1991:5-7).

Om die hedendaagse mens dinamies-relevant te kan bedien, word van die kerk vereis om sy eie spiritualiteit te evalueer, duidelik te defmieer en die praktiese beoefening daarvan vir lidmate te fasiliteer. Die verband tussen *geloofsinhoud* en *geloofsbelewing* moet vir die lidmaat duidelik wees (Louw, 1989:3), anders kan dit maklik gebeur dat hy/sy weggelok word na (oënskynlik) groener weivelde waar sy behoefte aan belewing gevoed word. In die woorde van Burger (1995:9): “As ons wil leer en wil groei deur hierdie tye heen, sal ons moet reoriënteer; ons sal moet herfokus en ons lense moet skoonmaak sodat ons die werklike uitdagings en moontlikhede helder kan sien”.

Volgens Oostenbrink (1997:13) "... is spiritualiteit 'n balans van innerlike vroomheid en die praktiese uitlewing daarvan. Die klassieke uitdrukking *praxis pietatis* is 'n poging om hierdie balans in spiritualiteit in twee woorde saam te vat". Gereformeerde spiritualiteit word nie net individueel beoefen nie, maar ook korporatief en behoort in gemeenskap met medegelowiges beoefen te word (vgl. Rice, 1991:121; Thurston, 1993:22). Hoewel kleingroepe nie los van ander *koinonia*-verbande gesien moet word nie, is dit 'n belangrike ruimte waarbinne korporatiewe spiritualiteit gefasiliteer kan word.

Die hervormers Luther en Bucer het albei aangetoon dat die amp van die gelowige en korporatiewe spiritualiteit in die kleingroep tot sy reg kan kom (Berkhof, 1973:378; Kunst, 1991:66-67). Bucer het kleingroepe beskou as Christelike gemeenskappe wat die groot stadskerk van Straatsburg tot 'n wesenlike reformasie kon bring (Van't Spijker, 1990:137). Daarom het hy in die Straatburgse gemeente 'n "gemeenteboustrategie" met kleingroepe van stapel gestuur. Kleingroepe was volgens hom veral geskik vir onderlinge liefdesdiens, pastorale sorg en tug (Berkhof, 1973:378; Van't Spijker, 1990:133, 136-137). Luther het gemeen dat Bybelstudie, gebed, die sakramente en Christelike dienswerk uitstekend in kleingroepe kan figureer (Floor, 1978:53-54).

2. Wêreldwye belangstelling in kleingroepbediening

Volgens Potgieter (1995:18) is daar "'n wêreldwye beweging van mense wat kerkwees belewe as intieme verhoudings tussen klein groepies gelowiges wat in huise bymekaar kom". Die begin van bediening deur kleingroepe in talle gemeentes oor die wêreld blyk die gevolg te wees van 'n groeiende behoefte aan spiritualiteit in die konteks van naby verhoudinge en geloofsgemeenskap met medegelowiges (vgl. Wuthnow, 1994:21, 36, 220, 255; Burger, 1995:32).

Wanneer gemeentes hulle bedieningsfokus na kleingroepe verskuif, vind 'n paradigmatverskuiwing plaas waarin gemeenteweese nie in strukture nie, maar in terme van verhoudinge (met God, medegelowiges en die wêreld) gedefinieer word.

3. Definiëring van die begrip *kleingroep*

Daar is 'n veelheid van definisies van kleingroepe. Richards (1990:4) meen dat die kleingroep "(i)n wese bestaan ... uit 'n aantal gelowiges wat byeenkom om mekaar aan te moedig om geestelik te groei en hulle volle potensiaal as Christene te bereik". Vir Arnold (1992:9) is geloofsgroei met die oog op effektiewe dissipelskap van belang: "A small group is an intentional gathering of three to twelve people who commit themselves to work together to become better disciples of Jesus Christ". Saunderson (1990:622) stel die gedagte van

gemeenskap nog sterker op die voorgrond: "A true group consists of a certain number of people who have committed themselves to one another and a common goal". Louw (1980:157) noem gemeentelike kleingroepe "selle" en definieer 'n sel as "'n versameling gelowiges wat gemeenskaplik hul geloof met mekaar deel, mekaar wedersyds versterk en opbou en sorg dra vir mekaar binne die intieme liefdesatmosfeer van geloofsgemeenskap".

In hierdie artikel word na 'n kleingroep verwys as *'n groep van 4 tot 15 lede wat in 'n hegte verhouding tot mekaar staan, wat as geestelike gesin aan mekaar verbind is en gereeld (een maal weekliks of tweeweekliks) bymeekaarkom vir lewensgemeenskap met God en mekaar, vir onderlinge opbou, en vir diens- of getuienislewering in die samelewing*. Hierdie is uiteraard 'n voorlopige beskrywing, maar noodsaaklik vir die verstaan van kleingroepe in die kerk.

4. Doel van die artikel

In hierdie artikel word ondersoek op watter wyse kleingroepe spiritualiteit kan fasiliteer om sodoende bepaalde behoeftes van die hedendaagse mens relevant en tot eer van God te betrek. Gevolglik word antwoorde op die volgende vrae gesoek:

- Watter faktore in die samelewing en die kerk beïnvloed die korporatiewe spiritualiteit van gelowiges?
- Watter potensiaal het kleingroepe om korporatiewe spiritualiteit te fasiliteer en om die situasionele faktore wat korporatiewe spiritualiteit beïnvloed, in berekening te bring?

5. Faktore wat die ontplooiing van korporatiewe spiritualiteit beïnvloed

Spiritualiteit vind nie in 'n lugleegte plaas nie. Die historiese en kulturele konteks waarin 'n geloofsgemeenskap lewe, het 'n invloed op die ontplooiing van hulle spiritualiteit.

Vir die doeleindes van hierdie artikel word verskillende faktore op drie vlakke onderskei: die breë samelewing, die kerk en die hedendaagse mens se psigologiese ingesteldheid.

5.1 Faktore in die breë samelewing

5.1.1 Postmodernisme

Die postmodernisme reageer teen die modernisme as 'n mislukte ideologie (Van der Walt, 1994:6). Hierdie nuwe stroming "ontken die heerskappy van die rede en erken die bestaan van geloofs- en ideologiese voorveronderstellings" (Vorster, 1995b:11). Elke mens het die reg tot sy eie oortuigings en voorveronderstellings. Die religieuse *ervaring* en *gevoel* van die mens kom sterk op die voorgrond by die postmodernisme.

5.1.2 Die *New Age*-beweging

'n Belangrike eksponent van die postmodernisme is die *New Age*-beweging (NAB). Die belangrikste basiese denkrigtings en sienings wat deel vorm van die NAB-beweging, sluit die volgende in (vgl. Steyn, 1994:303-310; Van der Walt, 1990:12-22):

- Monistiese holisme (alles is een).
- Mistieke panteïsme (God is alles, alles is God).
- Die gedagte dat 'n nuwe era van nuwe sosiale, religieuse en persoonlike dimensies aan die kom is, maar die mensdom moet dit laat realiseer.
- 'n Baie optimistiese siening van die mens as goddelik en skepper van sy eie realiteit.
- 'n Liefde vir die onkonvensionele, die okkulte en die antieke wysheid.

Die kursoriese uiteensetting hierbo laat nie reg geskied aan die meer-dimensionaliteit en verskeidenheid van oortuiginge nie, maar poog slegs om die algemene rigting van die Beweging aan te dui.

Die kerk se antwoord lê nie in nuwe bediening met 'n sousie spiritualiteit daaroor nie, of in 'n saamlopery met die NAB nie, of in 'n strategie om die beweging met alle mag te beveg nie. Vir gereformeerde kerke lê die antwoord in ware, egte spiritualiteit in die hart van die kerk (vgl. Van der Walt, 1990:28-31).

5.1.3 Internasionalisme (*globalism*)

Vorster (1995a:25) verduidelik dat die elektroniese media, internasionale lugverkeer en handel mense aan die wêreld blootstel en 'n wêreldkultuur kweek. Die afbakening van nasionale kultuur en wêreldkultuur is nie meer deurslaggewend nie. Tendense van die res van die wêreld kom op nasionale vlak ook voor.

McLuhan (soos aangehaal in Toffler, 1971:444) se uitdrukking “global village” en Toffler (1981:204, 310) se uitdrukking “electronic cottage” beskryf die wêreld as ’n groot ruimte wat deur kommunikasietegnologie klein geword het sodat mense hulleself baie nader voel aan diegene aan die ander kant van die wêreld as wat vantevore die geval was. Ruimte en afstand het relatief geword. Elektroniese media maak dit vir mense moontlik om tuis met die wêreld te kommunikeer en sake te bedryf sonder om die huis te verlaat.

5.1.4 Individualisme, kollektiwisme en netwerke van kleiner groepe

Vervreemding van sy medemens en vereensaming is een van kenmerke van die mens van die negentigerjare (Oostenbrink, 1997:62). Volgens Wuthnow (1994: 35) het individualisme oorspronklik in die positiewe sin beteken dat mense as individue verantwoordelikheid vir hulleself en hulle naaste aanvaar. Dit het egter algaande ontwikkel tot ’n meer radikale vorm van individualisme waarvolgens die individu net homself en sy belange raaksien. Uit reaksie teen die 19de-eeuse selfgesentreerde individualisme het die sosialisme met sy kollektiwisme gekom (Venter, 1972:13). Daardeur is die mens verder gedegradear tot ’n ratjie in ’n groot masjien van ’n organisasie. Die organisasie het die individu se lewe bepaal, maar daarbinne het die individu steeds ’n losgeslane mens sonder ware tussenmenslike bindinge gebly. Volgens Wuthnow (1994:34) het verstedeliking ’n groot rol gespeel om mense van mekaar te vervreem want, “instead of feeling a common bond with our neighbours, we fear them”.

Met reg vra Hendriks *et al.* (1987:110) of die individu in die toekoms ’n gemeenskapsbasis sal besit. Die huidige stroming waarvolgens mense hulleself as deel van die groot heelal (*universe*) sien, kan dui op ’n nuwe (en groter) vorm van kollektiwisme, oftewel universalisme.

’n Paradoksale ervaring van die medemens kan by die hedendaagse mens opgemerk word. Aan die een kant bied universalisering en kollektivering ’n gerieflike wegstroep om anoniem te kan bly sonder die aanvaarding van verantwoordelikhede (vgl. Louw, 1980:62). Aan die ander kant het die hedendaagse mens ’n sterk behoefte aan egte medemenslikheid (Louw, 1980:165-166). Immers, die mens is gemaak vir persoonlike gemeenskap en sy wegstroepneiging, soos dit die eerste keer gevind word in Genesis 2:8, is ’n direkte gevolg van die sondeval (Neighbour, 1990:97).

5.1.5 Veranderinge op sosio-politieke gebied

Suid-Afrika ondergaan in die negentigerjare ’n transformasieproses (Boshoff, 1991:1). Die ou era van apartheid het verbygegaan en ’n nuwe era is besig om homself te vestig – vandaar die populêre verwysing na ’n “nuwe Suid-Afrika”. Belangrike doelstellings van die huidige transformasieproses is “die daarstelling

van 'n nie-rassige regeringsbestel, verteenwoordigend van alle Suid-Afrikaners en die progressiewe ontvouing van 'n geïntegreerde samelewing en gemeenskappe" (Potgieter *et al.*, 1994:371). Verdere veranderinge is aan die kom – veral na 1999 wanneer die grondwetskrywende proses voltooi sal wees en die regering van nasionale eenheid vervang word met 'n meerderheidsregering (Burger, 1995:13).

Gereformeerde kerke staan nie buite hierdie veranderinge nie. Die veranderinge bring by baie lidmate onsekerhede en vrees (Potgieter *et al.*, 1994:372; Burger, 1995b:40, 68-69). Gevolglik soek lidmate onder andere by die kerk 'n spiritualiteit waarin hulle vastigheid, sekuriteit, insig en lewensrigting vind (Boshoff, 1991:27; Kane, 1995:21).

Volgens Burger (1995b:14-15), wat uit die konteks van die Nederduitse Gereformeerde Kerk skryf, sal die volgende sake op die kerk se tafel kom:

- Lidmaatgetalle kan krimp, veral onder die jeug.
- Finansiële probleme sal toeneem en ernstige besnoeiings verg.
- Die NG kerk gaan in 'n groot mate sy invloed en seggenskap in die samelewing verloor.
- Die kerk sal om sy geloofwaardigheid te behou, vrae oor sy betrokkenheid by die apartheidsbeleid moet beantwoord en regstellende stappe neem.
- Heterogeniteit en sekularisasie gaan toeneem.

Aan die ander kant toon Burger (1995:18) aan dat die Skrif leer dat oorgangstye ook unieke geleenthede vir die kerk bied. As die kerk kan aanvaar dat God in die veranderende omstandighede teenwoordig is, kan hierdie tye vir die kerk 'n geleentheid wees tot grondige vernuwing. So beskou, is hierdie oorgangstyd 'n bedekte seën omdat ontvriësing van gestolde strukture plaasvind. Die situasie in die kerk word weer vloeibaar sodat hervormingswerk opnuut gedoen kan word en die kerk sy lewe *coram Deo*, opnuut in oënskou kan (en moet en wil) neem.

5.2 Faktore in die kerk

5.2.1 Veranderde verwagtinge ten opsigte van die kerk

Volgens Vorster (1994:319-324; 1995a:25, 27; 1995b:11, 25) en Louw (1989:2) kan die volgende tendense in die hedendaagse mens se houding teenoor die kerk geïdentifiseer word:

- 'n Verset teen formele gesagstrukture wat lei tot 'n buitekerklike Christendom waarin die kerk nie meer gesien word as nodig vir die geloofslewe nie.
- 'n Groeiende verset teen institusionalisme en formalisme asook 'n soeke na alternatiewe aanbiddingsvorme wat die behoefte aan lewensin beantwoord.
- 'n Relativering van godsdienstige waarhede.
- 'n Soeke na 'n godsdienstebeleving van God (en die kerk) se teenwoordigheid in en betrokkenheid by die alledaagse lewenspraktyk.

Vorster (1994:316) gee oor die verskuiwing in verwagtinge die volgende gebalanseerde perspektief: “die kerk het nie by die einde van die pad gekom soos die Teologie van Sekularisasie beweer nie, maar by 'n nuwe pad”. Om te bepaal wat presies die “nuwe pad” is, sal egter nog baie Skrifstudie, kreatiewe en strategiese denke en biddende waagmoed verg. Die nuwe pad vra nuwe bedieningsvorme sodat in die veranderende situasie die “regering van Christus kontekstueel gestalte mag kry” (Vorster, 1994:324).

5.2.2 Eensydighede van 'n Woordverkondigingsmodel

In sy behandeling van verskillende kerkmodelle deur die eeue, bespreek Hendriks (1992:19-24) die verkondigingsmodel as die model wat gereformeerde kerke se kerkwees beskryf. Uit Hendriks se bespreking van dié model (1992:23-24) blyk die volgende nadele:

- Die model beklemtoon die intellektuele, maar onderspeel die psigomotoriese (vaardighede en dade), die affektiewe (emosionele) en die konatiewe (wil).
- Die gevaar van bibliolatrie waarvolgens die Bybel as Woord van God as 't ware aanbid word.
- 'n Onbetrokkenheid by sake soos sosiale ongeregtigheid en geweld, omdat Woordverkondiging so sterk vooropstaan (“verkondig net die Woord en alles sal regkom”).
- 'n Neiging om te institusionaliseer en burokratiese en hiërargiese te raak.
- Die gevaar om 'n domineeskerk te wees.

Ten spyte van die feit dat die Reformasie tot 'n groot mate 'n reaksie teen die Rooms-Katolieke skolastiek van die Middeleeue was, het daar kort voor lank 'n “gereformeerde” skolastiek en ortodoksisme ingesluit (Van der Merwe, 1990: 36). Hiermee het, uit reaksie teen die anabaptisme en soortgelyke strominge, 'n sterk skeptisisme teenoor vroomheid en geestelike beleving gestalte gekry (Theron, 1989:36). Anders gestel, vanuit 'n oordrewe objektivisme (ortodoksisme) het 'n oordrewe vrees vir subjektivisme ontstaan. So word geloofservaring

onder verdenking geplaas (Louw, 1989:5). Tereg waarsku Theron (1989:36) dat hierdie “reaksie-houding” in gereformeerde kringe tot ’n skeefgetrekte en ongesonde spiritualiteit lei.

Aan die ander kant is dit waar dat daar ook vertakkinge van gereformeerde spiritualiteit was, soos byvoorbeeld die Piëtisme in Duitsland (Malan, 1984:44), die Nadere Reformasie in Nederland (Velema, 1990:69-72), die Puritanisme in Engeland (Graafland, 1993:209) en die Metodisme in Suid-Afrika onder leiding van Andrew Murray (vgl. Coetzee, 1980:394-395). In hierdie vorme van spiritualiteit is subjektivistiese vroomheidsbeleving en allerlei geestelike ervarings sterk op die voorgrond geplaas (Van der Merwe, 1990:36; Jonker, 1989:293). So word geloofservaring die grond vir geloofsekerheid.

’n Gesonde balans tussen *praxis* en *pietas*, objektiviteit en subjektiviteit, verstand en emosie, geloofsinhoud en geloofservaring, en tussen die openbaring van God en die mistiek van God, is egter nodig.

5.2.3 Onderbeklemtoning van die Persoon en werk van die Heilige Gees

In navorsing en veral in die praktiese bediening van gereformeerde kerke is die Persoon en werk van die Heilige Gees dikwels verwaarloos en is daar ’n terughoudenheid om oor Hom te praat (Molenaar, 1963:5-8; Lovelace, 1979: 119-133; Lotter, 1993:2-3). Hierdie verwaarloosing van sy Persoon en werk kan onder andere toegeskryf word aan ’n oorreaksie teen die geesdrywery van die Anabaptiste in die 16de eeu en die Pentakostalisme in die 20ste eeu.

Daar is in die gereformeerde teologie en – op voetsoolvlak – by gereformeerde gelowiges oor die algemeen, ’n vaagheid en onduidelikheid oor gemeenskapsbeoefening met die Heilige Gees en sigbare manifestasies van die Gees (Molenaar, 1963:6-7; Theron, 1989:33-45).

Hierdie onderbeklemtoning van die gelowige se verhouding met die Heilige Gees is in stryd met die Skrif en die gereformeerde belydenis. Volgens die Geloofsbelydenis van Nicea moet God die Heilige Gees “saam met die Vader en die Seun aanbid en verheerlik” word. Volgens die Heidelbergse Kategismus (Son. 19, antw. 51; Son. 20, antw. 53) word die Heilige Gees bely as die Een deur Wie Christus die gawes in gelowiges as lede van Christus uitstort, en as Trooster wat altyd by die gelowiges bly. Wanneer gereformeerdes, teen hulle belydenis in, God prakties as ’n Twee-eenheid (Vader en Seun) aanbid en beleef, kan dit verwoestend en verswakkend op die kerklike lewe inwerk. Immers, die Heilige Gees is juis gegee sodat Christene deur Hom getroos en versterk kan word. Hy hulle in die volle waarheid en kennis van God kan lei en hulle toerus om met krag Christus se getuies te wees (Joh. 14:15-20, 26; 16:5-15; Hand. 1:8).

5.2.4 Verbroekeling van gemeentelike verhoudinge en *koinonia*

Die kerk word deur baie as “een collectiewe anonimiteit” (Van ’t Spijker, 1993: 445) ervaar. Nie alleen die lewe in die breë samelewing het onpersoonlik geword nie, maar ook in die kerklike lewe. Individualisme het ook gelowiges van mekaar losgemaak (Venter, 1972:10-12). Roxburgh (1993:56) praat van ’n “breakdown of community”. Die gevolg daarvan is dat lidmate van ’n gemiddelde stedelike gemeente in hedendaagse konteks probleme ondervind om die evangelie in gemeenskap met mekaar te belewe (Louw, 1980:132-133, 141-143; Eschbach, 1993:9).

Eredienste is volgens Engelbrecht en De Wet (1985:79) meestal onpersoonlik en die gevolg daarvan is dat die erediensbywoningsyfer daal. Volgens hulle word die “basiese behoefte om te ken en geken te word” nie by die grootgroep van ’n erediens in ’n kerkgebou geakkommodeer nie. Mense bly vreemdelinge vir mekaar al kom hulle as verbondsgesin saam om God te aanbid. Lidmate beleef hulleself en medelidmate as bloot name op ’n lidmateregister en daarvolgens bedieningsobjekte, en ervaar die kerk as ’n onpersoonlike grootheid, vasgevang en gestel in sinodale en ander amptelike strukture (Van ’t Spijker, 1993:445; Potgieter, 1995:13-17). Die gevolge van die verontpersoonliking van die kerk is dat gelowiges nie net van mekaar en die kerk vervreem raak nie, maar algaande ook van God (Venter, 1972:15).

Teenoor hierdie gebrek aan die beoefening van persoonlike gemeenskap is gereformeerde spiritualiteit juis ’n persoonlike én interpersoonlike saak.

5.2.5 Individualisering van spiritualiteit

Daar word dikwels ’n stugheid onder gereformeerde gelowiges bespeur om oor hulle spiritualiteit te praat (vgl. Jonker, 1989:291). Waarskynlik is een van die redes hiervoor die *verinnerlikking* van spiritualiteit. Westerse individualisme maak dit moeilik “om oop te maak vir ander” (vgl. Burger, 1995b:46) en geloofsake (spiritualiteit) met ander te deel. Burger (1995b:95) meen dat “[e]n van die gevaarlikste kante van die huidige oplewing in spiritualiteit is dat dit so sterk klem plaas op individuele spiritualiteit”. Ook Wuthnow (1994:39-40) waarsku teen die hedendaagse verskynsel van ’n geprivatiseerde spiritualiteit waarvolgens oordrewe klem op die verinnerliking van die godsdiens gelê word.

5.2.6 Strukturele vernuwing sonder spirituele groei

Die versugting by baie predikante en lidmate na beter en effektiewer bedieningsstrukture (vgl. Ludik, 1992:90), was van die aanleidende faktore tot die gemeenteboubeweging. Die blote verandering van gemeentebediensstrukture, nuwe gemeenteboustrategieë, en om dinge “anders” te begin doen,

slaag egter nie altyd daarin om gemeentes en gemeentede geestelik (dit wil sê: spiritueel) te laat lewe en groei nie (vgl. Nel, 1994: Voorwoord, 114).

Oor die korttermyn bring die veranderinge wel nuwe entoesiasme en betrokkenheid, maar oor die langtermyn slaag uiterlike veranderinge op sigself dikwels nie daarin om die algemene vlak van spiritualiteit te verdiep nie. Ware spiritualiteit groei immers van binne na buite.

Treffend stel Smit (1995:24) die saak soos volg:

'n Mens kan soms nie help om te wonder of sommige pogings tot gemeentebou nie meer te doen het met die drang om mededingend in 'n effektiewe en kompeterende samelewing te wees as wat dit daarop ingestel is om gelowiges vir hulle lewe in hierdie soort samelewing toe te rus nie.

5.2.7 Die vergete amp

Botes (1982:3-4) kontrasteer die algemene funksionering van gawes in die kerk vandag treffend met die Nuwe-Testamentiese begrip daarvan:

Die rol van die lidmaat is geëlimineer tot 'n totaal onbybelse konsep. Die kerk het 'n gondel geword in plaas van 'n roeiboot. Die voorganger druk met moeite in die water en die bootjie beur traag vorentoe. Die passasiers sit bietjie angstig en niksdoen, hopende hulle verloor nie balans en kantel nie. Volgens die Bybelse begrip van kerk gee die voorgangers slegs die pas en koers aan, soos in die geval van 'n roeiboot. Al die ander mense in die boot is roeiers. Snel skiet hulle, selfs stroom op, met ritmiese, kragtige hale deur die water.

Ten spyte van die feit dat die Reformasie groot klem op die amp van die gelowige met sy priesterlike, profetiese en koninklike dimensies geplaas het, het die klerus-leke-onderskeid in die praktyk bly voortbestaan (Kraemer, 1958:25; Hattingh, 1990: 9). Raubenheimer (1987:50) wys daarop dat lidmate nie hulle plek in die gemeente kan inneem nie omdat baie van hulle aan 'n "geestelike minderwaardigheidskompleks" ly. Lidmate weet nie 'wie hulle is en wat hulle taak is nie'. Gevolglik doen 'n klein kerngroep die amptelike kerkwerk en die res van die gemeente bly grootliks passief en "toeskouers van godsdienstige seremonies en eredienste in plaas van aktiewe deelnemers" en bedienaars (Oostenbrink, 1994:30).

5.2.8 Oppervlakkigheid in die kerk

Foster (1990:1) begin sy baie bekende boek *Celebration of discipline* met die volgende woorde: "Superficiality is the curse of our age". Carson (1992:16) diagnoseer 'n groot probleem van die gemiddelde kerklidmaat se spiritualiteit as "... selfishly running after God's blessings without running after him".

Vir baie lidmate is God 'n tipe "Ere-president" (Van der Merwe, 1995:8). So nou en dan word Hy by spesiale geleenthede vereer, maar in die alledaagse lewe word Hy nie geëer nie en sy gesag nie aanvaar nie. Potgieter (1995:2, 15-17) meen dat die kerk vir die oorgrote meerderheid van kerklidmate irrelevant is en hoogstens op die kantlyn van hulle lewens staan en dat die kerk op grondvlak feitlik geen effek op die moraliteit en etiese lewensbeskouing van die individu het nie.

5.2.9 'n Dualistiese lewensbeskouing

Volgens Potgieter (1995:206-218) is 'n dualistiese lewensuitkyk vir gelowiges 'n dilemma. Die geestelike en praktiese, liggaam en siel, geestelike en gewone mense, en die lewe in die kerk en die lewe in die wêreld, word van mekaar geskei. Dit het volgens Potgieter die volgende praktiese gevolge: geloof in God word tot die kerklike of geestelike beperk; die bevryding en veranderende krag van die evangelie word nie ervaar nie; die samelewing word nie geraak nie en die appél van die evangelie verswak.

5.3 Die hedendaagse psigologiese ingesteldheid

Faktore wat remmend inwerk op die spiritualiteit van die twintigste-eeuse mens word uitstekend deur Louw (1989:3-5) saamgevat:

- Die *kits-sindroom*: Hiervolgens soek die mens na kitsoplossings om probleme vinnig uit die weg te ruim.
- Die *produksie- of prestasiementaliteit*: Daar is 'n neiging om die mens te waardeer volgens sy *doen-* en *ken-funksies*, terwyl daar min waardering vir sy *wees-funksies* is (vgl. ook Houston, 1991:184).
- Die *vrees vir stilte*: Spiritualiteit bevat dimensies van soms stil wees, wag, geniet, bewonder en beleef. Die gejaagde mens het moeite met stilwees. Hierby kan gevoeg word dat die hedendaagse mens 'n tipe "leë koppie"-sindroom het wat 'n "volmaak" met televisie en ander media verg. Stille skep ongemak en vrees want dan word die mens met sy eie leegheid gekonfronteer.
- Die *totdat-sindroom*: Dié sindroom het twee dimensies. Aan die een kant die lewensingesteldheid van "as ek eers ... dan sal ek ...", en aan die ander kant die utopiese verwagting van "môre sal dit beter gaan". So word stres, keuses en verantwoordelikheid ontduik.

Le Roux (1991:139) dui ook nog die volgende belangrike faktor aan:

- *Selfgerigtheid*: By sommige mense is daar 'n selfbehepte belangstelling in spiritualiteit wat eensydig op die eie ervaring en voordeel gerig is. Daarteenoor is gereformeerde spiritualiteit nie op die self nie, maar op ander en God as die “Gans Andere” gerig (vgl. Calvyn, 1559/1984:130-153). Le Roux (1991:139) se opmerking hieroor is van groot belang vir gereformeerde spiritualiteit in *koinonia*-konteks. Die belangstelling in spiritualiteit is vir vele 'n soeke na persoonlike (selfgerigte) sin, geborgenheid en sekuriteit (Kane, 1995:21; Louw, 1989:3). Die uitdaging aan die kerk is om die hedendaagse mens te begelei om die antwoorde vir sy soeke in God en die geloofsgemeenskap te vind.

6. Kleingroepe se potensiaal tot spiritualiteit

Nadat die faktore wat spiritualiteit in die huidige tydsgewrig beïnvloed, omlin is, kan kleingroepe se potensiaal tot die fasilitering van spiritualiteit nagegaan word. Onder hierdie afdeling word aangetoon dat, en waarom die kleingroep 'n ruimte kan wees vir die beoefening van korporatiewe spiritualiteit.

'n Vraelys wat deur Oostenbrink (1997:227-234) saamgestel is en deur 69 kleingroeplede in vyf verskillende Nederduitse Gereformeerde gemeentes beantwoord is, het insiggewende resultate opgelewer. Die drie hipoteses oor die kleingroep se aandeel in die bevordering van spiritualiteit wat getoets is en statisties verwerk is, is al drie korrek bevind (Oostenbrink, 1997:229, 232-234). Volgens die respondente se antwoorde op die vraelys is die kleingroep waarin hulle funksioneer baie beslis 'n ruimte waarbinne hulle God se teenwoordigheid op 'n besondere wyse kan beleef en saam kan probeer agterkom wat die wil van die Here vir hulle lewens is. 'n Ander faset wat in die vraelys na vore gekom het, is dat die kleingroep ook daartoe bydra dat lidmate God se werklikheid in hulle lewens ervaar en persoonlike geloof, Bybelstudie en gebed op 'n dieper geestelike vlak beleef.

6.1 Strukture wat ruimtes skep om na God te luister

Christus sê volgens Matteus 18:20: “... waar twee of drie in My Naam saam is, daar is Ek by hulle”. Neighbour (1994:169) stel dit duidelik: “What makes the life of a Cell Group successful is not the presence of a gifted Cell Leader or guitar player, but the presence of Christ among us”. Die horisontale (mens-tot-mens-) verhoudings in die kleingroep kry sy volle betekenis in die vertikale verhouding, naamlik die groep se lewe *coram Deo*.

Nouwen (1991:63) maak die volgende belangrike uitspraak oor die “na God luister”: “... the question that must guide all organizing activity in a parish is not how to keep people busy, but how to keep them from being so busy that they can no longer hear the voice of God who speaks in silence”. Die

moontlikheid bestaan dat kleingroepe net so besig en “raserig” kan word as tradisionele kerke met al hulle bedrywighede en gebeurtenisse. Dan word die groep ’n program-aangedrewe organisasie in plaas van ’n lewende organisme. Wanneer gelowiges in kleingroepe hulleself egter daarop toespits om saam na God te luister en om mekaar te help om sy stem te hoor, kan kleingroepe ’n *luisterruimte* bied (vgl. Neighbour, 1990:172-180 se idee van die “listening room”). Die rede hiervoor is dat die Gees van God op ’n besondere wyse in die gemeenskap van gelowiges woon (vgl. 1 Kor. 3:16-17; Ef. 2:20-21).

Net soos Ridderbos (1959:343) en Floor (1978:50) meen Neighbour (1990:173-176) ook dat die gelowiges in Korinte as kleingroepe in huise byeengekom het. Daarom pas hy voorskrifte oor die funksionering van profesieë in 1 Korintiërs 14 op die kleingroep toe. Gelowiges moet volgens Neighbour (1990:175) met die kennis van hulle medegelowiges se behoeftes vir die kleingroepbyeenkoms tyd met God deurbring.

In terme van Bybelstudie vorm die kleingroep ’n gemeenskap van Skrif-interpretateurs. Saam kan hulle na God se Woord luister en dit biddend vir die lede se lewens interpreteer en toepas. Elkeen kan ’n kans kry om te praat en elke groeplid kan sy/haar lewensbehoefte binne die byeenkoms opper sodat God se lig daarop kan val en God se stem daarvoor gehoor kan word. So kan ’n kleingroeplid ook hoor hoe God deur die ander lede met hom of haar praat. Op dié wyse kan gelowiges mekaar se geloof onderling verryk en mekaar vir hulle lewe *coram Deo* toerus.

6.2 ’n Ruimte vir *koinonia*

Koinonia is spiritualiteitsbeoefening waarin gelowiges met mekaar die teenwoordigheid van God beleef (Snyder, 1977:116-117). Kleingroepe is, volgens Nouwen (1991:141), “ways of restoring or deepening our awareness of belonging to the people of God”. Verder wys hy egter daarop dat ten diepste “we are not primarily for each other but for God”. Neighbour (1994:157) verduidelik dat “true Christian fellowship occurs when we allow Christ to open the spiritual dimensions of our lives to one another”.

In Johannes 13:35 stel Jesus dit duidelik dat sy volgelinge uitgeken moet word aan hulle onderlinge liefde vir mekaar: “As julle mekaar liefhet, sal almal weet dat julle dissipels van My is”.

Uit die resultate van die vraelys-ondersoek blyk dit verder duidelik dat kleingroeplede die kleingroep beleef as ’n ruimte waarbinne kleingroeplede vir mekaar omgee en met vrymoedigheid oor hulle geloof gesels. Die intieme en interaksionele aard van ’n kleingroep sorg dat mense van aangesig tot aangesig verhoudinge met mekaar kan bou. Kleingroeplede kan die groep beleef as ’n

verbondsgesin van God waarin hulle in liefdevolle verhoudinge as broers en susters met mekaar kan meeleeft (vgl. Potgieter, 1995:21-22, 190-195).

6.3 Oop vensters en deure na en vir die wêreld

Om as gelowige alleen in hierdie wêreld te lewe en staande te bly, is feitlik onmoontlik. Daarom het God gelowiges aan mekaar gegee om mekaar in diepgaande verhoudings te versterk, aan te spoor en toe te rus en vir mekaar te bid (vgl. Heb. 10:24-25; Ef. 6:18-20; asook Hand. 4:23-31). In die konteks van die kleingroep kan kleingroeplede mekaar help om hulle Christenskap in woord en daad uit te leef. Wanneer die kleingroep 'n gerigtheid (venster) na buite het, kan hulle die behoeftes in die *samelewing* raaksien en dienend betrokke raak. Die kleingroep kan 'n veilige hawe wees waarin pasbekeerde Christene opgevang word, en kan selfs ook ongelowiges nadertrek sodat hulle in die netwerk van liefdevolle verhoudinge van God se liefde bewus kan word (vgl. Oostenbrink, 1994:69-72).

6.4 Vervulling van sosio-emosionele behoeftes

Dinkmeyer en Muro (1979:10-12) toon vanuit 'n sosio-psigologiese hoek in hulle omvattende studie oor groepsterapie aan dat kleingroepe die volgende behoeftes van mense vervul: die behoefte om êrens te behoort, om liefgehê te word en om te liefde te kan gee, om te kan ontvang en te gee, geleentheid om gevoelens van gelykwaardigheid te ontwikkel en die behoefte om jou eie identiteit te ontwikkel.

Waarskynlik is een van die redes waarom die hedendaagse mens probleme ondervind om in die tradisionele kerk-opset spiritualiteit te beleef, dat mense se mensheid en hulle sosiale en emosionele behoeftes buite rekening gelaat word.

7. 'n Potensiële antwoord vir spiritualiteit in hierdie tyd en situasie

In die lig van die situasie-analise vroeër in die artikel kan kleingroepe 'n belangrike antwoord vir spiritualiteit in die huidige situasie wees:

- Ten opsigte van die hedendaagse oppervlakkige lewensingesteldheid kan kleingroepe 'n hawe wees wat die gelowige begelei tot 'n sinvoller en dieper lewe van gemeenskap met die lewende God en medegelowiges.
- Die kleingroep bied 'n ruimte waarin die gawes van die Gees kan funksioneer. Gelowiges leer om sensitief vir, en afhanklik van die Heilige Gees te raak omdat hulle mekaar onder sy leiding en met sy gawes dien.

- Deur die kleingroep as voertuig of medium vir spiritualiteit te gebruik, word die kragte wat tans in die samelewing loskom, benut. Die postmodernisme en die *New Age*-Beweging se reaksie teen absolute waarhede en die soeke na die metafisiese en geestelike behoeftes wat ontstaan, kan betrek en as kragte in die regte rigting gebruik word. Met die klem op die *coram Deo* van die byeenkoms, word die belewings van God in die byeenkoms, maar ook in die praktyk van gelowiges se lewens bevorder.
- Ten opsigte van die onsekerheid van die oorgangstyd in die Suid-Afrikaanse samelewing bied die kleingroep geborgenheid in meer as net medemensverhoudinge, maar ten diepste in die gemeenskaplike verhouding met God. Die spiritualiteitsbeleving in die groep kan lewensin, perspektief en sekuriteit gee omdat kleingroeplede beleef: “God is saam met ons”.
- Wat die gebrek aan, en soeke na diepgaande verhoudinge betref, sorg die konteks en funksionering van die kleingroep dat gelowiges waarlik *koinonia* met mekaar kan beoefen. Op hierdie wyse word ’n eensydige individualisme en die individualisering van spiritualiteit verbreed om voor God in gemeenskap met ander te lewe.

Omdat die kleingroepverhouding ’n koninkryksgerigtheid het, word die redelike algemene dualistiese lewensuitkyk gekorrigeer met die perspektief dat die *hele lewe* onder God se koningsheerskappy staan. Daarom impliseer kleingroepverhoudings ’n praktiese beleving van Christenskap en alledaagse *koinonia*. Sodoende beïnvloed die gebeure in die kleingroepbyeenkoms die lede se totale lewe en word wegbeweeg van ’n Sondagchristenskap.

Bibliografie

- ARNOLD, J. 1992. The big book on small groups. Downers Grove. Illinois : Inter-Varsity Press.
- BERKHOF, H. 1973. Christeljk geloof. Nijkerk : Callenbach.
- BOSHOF, C.W.H. 1991. Politieke veranderinge en waardeverskuiwings: kerklike implikasies. Potchefstroom : Instituut vir Toekomsstudies.
- BOTES, C. 1982. Die vergete lidmaat. Fokus op die bediening van die lidmaat in die plaaslike gemeente volgens die Nuwe Testament. Kaapstad : Kerugma.
- BURGER, C.W. 1995. Gemeentes in transitio. Vernuwingsgeleenthede in ’n oorgangstyd. Kaapstad : Lux Verbi.
- CALVYN, J. 1559/1984. Institusie van die Christelike Godsdienst. Boek 1. Potchefstroom : Calvin Jubileum Boekfonds. p. 1-348.
- CARSON, D.A. 1992. A call to spiritual reformation. Priorities from Paul and his prayers. Grand Rapids, Mi. : Baker.

Kleingroep ter fasilitering van spiritualiteit in die kerk

- COETZEE, C.F.C. 1980. Die werk van die Heilige Gees in die teologiese denke van Andrew Murray. Potchefstroom : PU vir CHO. (Proefskrif – Th.D.)
- DINKMEYER, C.D. & MURO, J.J. 1979. Group counselling. Theory and practice. Itaca : Illinois.
- ENGLBRECHT, J. & DE WET, C. 1985? Kleingroep. 'n Sleutel tot dinamiese kerkgroei. Kemptonpark : Instituut vir kerkgroei in Afrika.
- ESCHBACH, H. 1993. De groeigroep als bouwsteen, een model voor de opbouw van de gemeente. Kampen : Kok.
- FLOOR, L. 1978. Persone rondom Paulus. Pretoria : N.G. Kerkboekhandel.
- FOSTER, R.J. 1990. Celebration of discipline. The path to spiritual growth. London : Hodder and Stoughton.
- GRAAFLAND, C. 1993. De spiritualiteit van de Puriteinen (inzonderheid van Ebenezer en Ralph Erskrine en haar invloed in Nederland). (In Van 't Spijker, W., Balke, W., Exalto, K., Van Driel, L. Spiritualiteit. Kampen : Uitgeverij De Groot Goudriaan. p. 209-230.)
- HATTINGH, C. 1990. Óf gemeenskap met God, óf formalisme – vir Bybelstudie en toerusting van ouderlinge en diakens. Pretoria : Hattingh.
- HENDRIKS, H.J. 1992. Strategiese beplanning in die gemeente. Wellington : Hugenoet-uitgewers.
- HENDRIKS, J., JANSEN, E.J.P., RIJKEN-HOEVENES, A.L., SCHIPPERS, K.A. 1987. De kleine groep en de opbouw van de gemeente. Kampen : Kok.
- HOUSTON, J.M. 1991. Spiritual life today: An appropriate spirituality for a post-modern world. (In Eden, M. & Wells, D.F., ed The gospel in the modern world. A tribute to John Stott. Leicester : Inter-Varsity Press. p. 175-197.)
- JONKER, W.D. 1989. Die eie-aard van die gereformeerde spiritualiteit. *Nederduitse Gereformeerde Teologiese Tydskrif*, 30:288-299.
- KANE, P. 1995. In the thrall of New Age thrills. *Weekly Mail & Guardian*: 21, Feb. 3-9.
- KRAEMER, H. 1958. A theology of the laity. London : Lutterworth Press.
- KUNST, T.J.W. 1991. De gemeente als organisme en het belang van de kleine groep. Hoornaar : Gideon.
- LE ROUX, J.G. 1991. Spiritualiteit en identiteit: 'n ondersoek na die geestelike vorming van die predikant. Stellenbosch : Universiteit van Stellenbosch. (Proefskrif – D.Th.)
- LOTTER, G.A. 1993. Die werk van die Heilige Gees in die gelowiges volgens 2 Korintiërs. Potchefstroom : PU vir CHO. (Proefskrif – Th.D.)
- LOUW, D.J. 1980. Die stad in die mens. Pretoria : NG Kerkboekhandel.
- LOUW, D.J. 1989. Spiritualiteit as Bybelse vroomheid in die teologie en gemeentelike bediening. (In Muller, J.C., red. Spiritualiteit – Praktiese teologie in Suid-Afrika 4(2). Pretoria : N.G. Kerkboekhandel. p. 1-17.)
- LOVELACE, R.F. 1979. Dynamics of spiritual life. Downers Grove : Inter-Varsity Press.
- LUDIK, C.B. 1992. Koinonia in die stad – verhoudinge in die stadsgemeentes van die Ned. Geref. Kerk. Stellenbosch : Universiteit van Stellenbosch. (Verhandeling: M.Th.)

- MALAN, C.J. 1984. Die Nadere Reformasie. Potchefstroom : PU vir CHO. (Instituut vir die bevordering van Calvinisme. Studiestuk F5, no. 7.)
- MEAD, L.B. 1991. The once and future church – reinventing the congregation for a new mission frontier. New York : The Alban Institute.
- MOLENAAR, D.G. 1963. De doop met de Heilige Geest. Kampen : Kok.
- NEIGHBOUR, R.W. 1990. Where do we go from here? A guidebook for the cell group church. Houston : Touch Publications.
- NEIGHBOUR, R.W. 1994. The shepherd's guidebook. Spiritual and practical foundations for cell group leaders. Houston : Touch Publications.
- NEL, M. 1994. Gemeentebou. Halfway House : Orion Uitgewers.
- NOUWEN, H.J.M. 1991. Reaching out. London : Harper Collins Publishers.
- OOSTENBRINK, J.W. 1994. Kleingroepevangelisering in die stad. Potchefstroom : PU vir CHO. (Verhandeling – Th.M.)
- OOSTENBRINK, J.W. 1997. Korporatiewe spiritualiteit en kleingroepleierskap. Potchefstroom : PU vir CHO. (Proefskrif – Th.D.)
- POTGIETER, A.V., HEYNS, P.M., & ROUX, G.B. 1994. Die predikant: bewaker of veranderingsagent in 'n tydperk van transformasie? 'n Sosiaal-sielkundige perspektief. *In die Skriflig*, 28(3):371-393, September.
- POTGIETER, M. 1995. 'n Nuwe Bybelse lewenswyse – Die selgemeente. George : Lewensvreugde.
- RAUBENHEIMER, O.S.H. 1987. Persone en instansies betrokke by gemeentebou. (*In* Smuts, A.J., red. *Praktiese teologie in Suid-Afrika*. Gemeentebou. Pretoria : N.G. Kerkboekhandel. p. 38-53.)
- RICE, H.L. 1991. Reformed spirituality. Louisville : Westminster/John Knox Press.
- RICHARDS, L.O. 1990. 99 Idees om 'n Bybelstudiegroep te begin en te laat groei. Kaapstad : Lux Verbi.
- RIDDERBOS, H. 1959. Commentaar op het Nieuwe Testament – Aan de Romeinen. Kampen : Kok.
- ROXBURGH, A.J. 1993. Reaching a new generation – strategies for tomorrow's church. Downers Grove, Illinois : Inter-Varsity Press.
- SAUNDERSON, J.W. 1990. Small group evangelism. *Nederduitse Gereformeerde Teologiese Tydskrif*, 31 (4):621-632. Des.
- SMIT, A.T. 1995. Begeleiding: Nuut gedink oor leierskap in gemeentes. (*In* Smit, A.T. red. *Nuut gedink oor leierskap in gemeentes – die begeleiding van 'n Christelike geloofsgemeenskap*. Kaapstad : Lux Verbi. p. 16-34.)
- SNYDER, H.A. 1977. Het probleem van de wijnzakken. De structuur van de kerk in een eeuw van techniek. Hoornaar : Gideon.
- STEYN, C. 1994. Worldviews in transition – an investigation into the New Age Movement in South Africa. Pretoria : University of South Africa.

- THERON, J.P.J. 1989. Spiritualiteit en pneumatika: konflik en aanvaarding binne gereformeerde kringe in Suid-Afrika. (In Muller, J.C., red. Spiritualiteit – Praktiese Teologie in Suid-Afrika 4(2). Pretoria : N.G. Kerkboekhandel. p. 31-47.)
- THURSTON, B. 1993. Christianity in the early church. Minneapolis : Fortress Press.
- TOFFLER, A. 1971. Future shock. London : Pan Books.
- TOFFLER, A. 1981. The Third Wave. London : Pan Books.
- VAN DER MERWE, A.F. 1990. 'n Kritiese evaluering van die sosio-politieke dimensie in die relasionele groeimodel van Howard J. Clinebell. Stellenbosch : U.S. (Proefskrif – D.Th.)
- VAN DER MERWE, M. 1995. Nuwe treë “saam met God” – Riglyne en programme oor spiritualiteit en gemeentevernuwing. Kaapstad : Lux Verbi.
- VAN DER WALT, B.J. 1990. Die “New Age”-Beweging: 'n onskuldige eksentrisiteit, nuwe hoop, demoniese sameswering of duidelike uitdaging vir die Christen. Potchefstroom : Instituut vir Reformatoriese Studie. p. 1-31. (Studiestuk no. 273/274.)
- VAN DER WALT, B.J. 1994. Godsdienverskeidenheid, -gelykheid en -vryheid in Suid-Afrika. Potchefstroom : Instituut vir Reformatoriese Studie. (Studiestuk no. 314.)
- VAN 'T SPIJKER, W. 1990. De kerk bij Bucer: het rijk van Christus. (In Van 't Spijker, W., Balke, W., Exalto, K., Van Driel, L. De kerk. Wezen, weg en werk van de kerk naar reformatorische opvatting. Kampen : Uitgeverij De Groot Goudriaan. p. 126-142.)
- VAN 'T SPIJKER. 1993. Spiritualiteit en *Spiritus Sanctus* (In Van 't Spyker, W., Balke, W., Exalto, K., Van Driel, L. reds. Spiritualiteit. Kampen : Uitgeverij De Groot Goudriaan. p. 435-452.)
- VELEMA, W.H. 1990. Nieuw zicht op gereformeerde spiritualiteit. Kampen : Uitgeverij Kok Voorhoeve. 208 p.
- VENTER, G.J.C. 1972. Kleingroep en koinonia. Bloemfontein : Universiteit van die Oranje-Vrystaat. (Verhandeling – M.A.)
- VORSTER, J.M. 1994. Die kerk in 'n nuwe konteks. *In die Skriflig*, 28(3):309-327, Sept.
- VORSTER, J.M. 1995a. Die kerk in 'n nuwe konteks (1). *Die Kerkblad*, 98(2963):25 en 27, Mei 10.
- VORSTER, J.M. 1995b. Die kerk in 'n nuwe konteks (1). *Die Kerkblad*, 98(2964):11 en 25, Mei 24.
- WUTHNOW, R. 1994. Sharing the journey. New York : The Free Press.